ISSN 3060-5091 (Online)
Farg‘ona metodika maktabi – Ферганская методическая школа – Fergana methodical school
2026-yil 6-son.

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.23996183

O‘quvchilarda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni shakllantirishning pedagogik asoslari

Djurayeva Salomat Nabiyevna –
Buxoro davlat universiteti
Pedagogika kafedrasi katta o‘qituvchisi,
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-8264-9421

Annotatsiya. *Maqolada o‘quvchilarda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni shakllantirishning pedagogik asoslari tahlil qilinadi. Muallif qadriyat tarbiyasidagi asosiy ziddiyatni – qadriyat haqida ko‘p gapirilsa-da, uning xulq-atvorga aylanmasligini – masalaning qo‘yilishi sifatida belgilaydi va buning sababini qadriyat tabiatining noto‘g‘ri talqinida ko‘radi. Ishda qadriyat bilim emas, shaxsning ichki tanlov mezoni ekani asoslanib, uning shakllanishi besh bosqichli jarayon sifatida tavsiflanadi: bilish, his qilish, baholash, tanlov va odat. Har bir bosqich uchun zarur pedagogik shart belgilanadi. Shuningdek, milliy va umuminsoniy qadriyatlar qarama-qarshi emas, bir hodisaning ikki ko‘rinishi ekani kesishuvchi doiralar modeli orqali ko‘rsatiladi. Xulosada qadriyat tarbiyasining samarasini tadbirlar soni bilan emas, kuzatiladigan xulq ko‘rsatkichlari bilan o‘lchash zarurligi ta’kidlanadi.*

Kalit so‘zlar: *qadriyat, milliy qadriyatlar, umuminsoniy qadriyatlar, tarbiya, axloqiy dilemma, yashirin o‘quv dasturi, qadriyat shakllanishi bosqichlari, baholash.*

Педагогические основы формирования у учащихся национальных и общечеловеческих ценностей

Аннотация. *В статье анализируются педагогические основы формирования у учащихся национальных и общечеловеческих ценностей. Автор формулирует основное противоречие ценностного воспитания – о ценностях говорится много, однако они не переходят в поведение – и связывает его причину с неверным пониманием природы ценности. Обосновывается, что ценность является не знанием, а внутренним критерием выбора личности, а её формирование описывается как пятиэтапный процесс: познание, эмоциональное принятие, оценивание, выбор и привычка. Для каждого этапа определено необходимое педагогическое условие. С помощью модели пересекающихся кругов показано, что национальные и общечеловеческие ценности не противостоят друг другу, а представляют собой две формы одного явления. В заключении подчёркивается необходимость измерять результат ценностного воспитания не числом мероприятий, а наблюдаемыми показателями поведения.*

Ключевые слова: *ценность, национальные ценности, общечеловеческие ценности, воспитание, нравственная дилемма, скрытый учебный план, этапы*

формирования ценности, оценивание.

Pedagogical foundations of developing national and universal human values in students

Annotation. *The article analyses the pedagogical foundations of forming national and universal values in schoolchildren. The author identifies the central contradiction of values education – values are discussed at length yet rarely translate into behaviour – and traces its cause to a misunderstanding of the nature of a value. It is argued that a value is not knowledge but an internal criterion of personal choice, and its formation is described as a five-stage process: cognition, emotional acceptance, evaluation, choice and habit. A necessary pedagogical condition is specified for each stage. Using a model of intersecting circles, the article shows that national and universal values are not opposed to one another but constitute two forms of the same phenomenon. The conclusion stresses the need to measure the outcome of values education through observable indicators of behaviour rather than through the number of events held.*

Keywords: *value, national values, universal values, upbringing, moral dilemma, hidden curriculum, stages of value formation, assessment.*

KIRISH

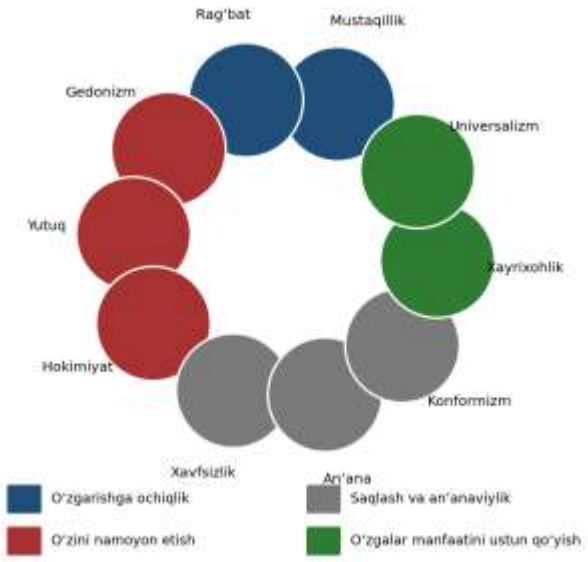
Ta’lim tizimi oldiga qo‘yiladigan vazifalar ro‘yxatida qadriyat tarbiyasi har doim birinchi o‘rinlarda turadi. Buni hech kim inkor etmaydi. Biroq amaliyotga nazar solsak, g‘alati manzara ko‘rinadi: qadriyatlar haqida juda ko‘p gapiriladi, ular haqida maxsus darslar o‘tiladi, tadbirlar o‘tkaziladi, ammo natija kutilganidek bo‘lmaydi. O‘quvchi halollik haqidagi savolga mukammal javob beradi, keyin esa nazorat ishida ko‘chirib yozadi. Bu ziddiyat tasodifiy emas. Uning ildizi qadriyatning tabiatini noto‘g‘ri tushunishda yotadi. Qadriyat – bilim emas. Uni o‘rgatib, so‘ngra so‘rab bo‘lmaydi. U shaxsning ichki tanlov mezoniga aylangandagina qadriyat deb ataladi; bungacha u shunchaki ma’lumot bo‘lib qolaveradi. Mazkur maqolada ana shu masala – qadriyatning ma’lumotdan shaxsiy mezonga aylanish jarayoni va uning pedagogik shartlari ko‘rib chiqiladi. Mavzuning dolzarbligi ikki jihat bilan belgilanadi. Birinchisi amaliy: ta’lim muassasalarida qadriyat tarbiyasi ko‘pincha tadbirlar soni bilan o‘lchanadi, uning samarasi esa baholanmaydi. Ikkinchisi ijtimoiy: raqamli muhit o‘quvchiga oila va maktabdan tashqari, nazorat qilib bo‘lmaydigan qadriyat manbalarini ochib berdi. Masalaning yana bir qirrasi bor, u ko‘pincha chetlab o‘tiladi. Milliy va umuminsoniy qadriyatlar munosabati haqida gap ketganda, ularni goh qarama-qarshi qo‘yish, goh esa birini ikkinchisiga singdirib yuborish holatlari uchraydi. Ikkala yondashuv ham xato. Ular bir-birini inkor qilmaydi, balki bir hodisaning ikki ko‘rinishidir.

Tadqiqotning maqsadi – o‘quvchilarda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni shakllantirishning pedagogik asoslarini aniqlash va ushbu jarayonning bosqichli modelini asoslashdan iborat. Ishning nazariy asosini qadriyatlar psixologiyasiga oid tadqiqotlar, Sharq pedagogik merosi va zamonaviy tarbiya nazariyasi tashkil etadi. Ishning ilmiy yangiligi shundaki, unda qadriyat shakllanishi bilim berish jarayoni sifatida emas, besh bosqichli ichki o‘zgarish jarayoni sifatida tavsiflanadi va har bir bosqich uchun pedagogik shart belgilanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

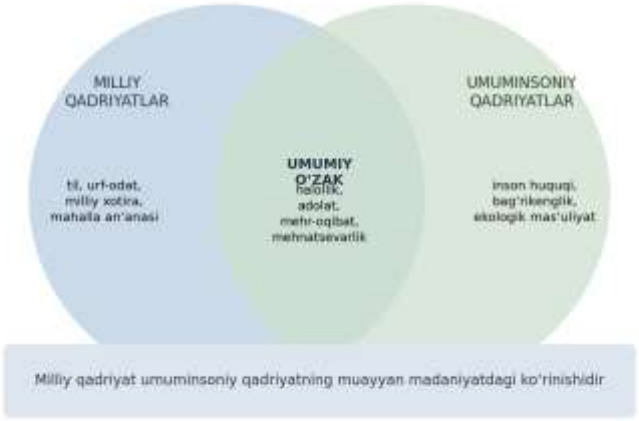
Pedagogik adabiyotda qadriyat tarbiyasi ko‘pincha axloq tarbiyasi bilan tenglashtiriladi. Bu to‘liq to‘g‘ri emas. Axloq xulq-atvor qoidalari tizimi bo‘lsa, qadriyatlar doirasi kengroq: unga mehnatga, bilimga, sog‘liqqa, tabiatga, vatanga munosabat ham kiradi. Shu bois qadriyat tarbiyasini faqat axloq darsi doirasida tashkil etish uning qamrovini sun’iy ravishda toraytiradi.

Qadriyat tushunchasining ilmiy ta’rifi uzoq vaqt bahsli bo‘lib keldi. Uning zamonaviy talqini M.Rokich ishlarida shakllangan: qadriyat – shaxsning muayyan xulq-atvor tarzini yoki hayot maqsadini boshqasidan afzal ko‘rishga oid barqaror ishonchidir. Ushbu ta’rifda ikki so‘z muhim: «barqaror» va «afzal ko‘rish». Qadriyat bir martalik tanlov emas, u takrorlanadigan tanlovlar mezoni. Qadriyatni me’yordan farqlash ham muhim. Me’yor tashqaridan belgilanadi va uning buzilishi jazo bilan bog‘lanadi; qadriyat esa ichkaridan boshqaradi va nazoratchi bo‘lmaganda ham ishlaydi. Maktab amaliyotida bu farq ko‘pincha sezilmaydi: intizom qoidalari qadriyat tarbiyasi deb qaraladi. Holbuki qoidaga bo‘ysunish odati qadriyatni shakllantirmaydi; u faqat tashqi nazorat mavjud bo‘lgan sharoitda amal qiladi. Qadriyatlar tizimli tuzilishga ega. Sh.Shvarts yigirmadan ortiq mamlakatda o‘tkazilgan tadqiqotlar asosida o‘nta asosiy qadriyatni ajratgan va ularning o‘zaro joylashuvini doira shaklida tasvirlagan. Doiradagi joylashuv tasodifiy emas: yonma-yon turgan qadriyatlar bir-birini qo‘llab-quvvatlaydi, qarama-qarshi tomondagilar esa ziddiyatga kiradi (1-rasm).

1-rasm. Asosiy qadriyatlarning o‘zaro joylashuvi

Bu modelning pedagogika uchun ahamiyati katta. U shuni ko‘rsatadiki, barcha qadriyatlarni bir vaqtda, bir xil kuch bilan tarbiyalash mumkin emas: ularning ba’zilari o‘zaro ziddiyatli. Masalan, yutuqqa intilish va an’anaga sodiqlik doirada qarama-qarshi tomonlarda joylashgan. Tarbiya jarayonida bu ziddiyatni yashirish emas, aksincha, o‘quvchiga ochiq ko‘rsatish va muvozanat topishga o‘rgatish kerak. Qadriyatlar tizimi avloddan avlodga o‘zgarmay o‘tmaydi. R.Inglxart va K.Velsel yetmishdan ortiq mamlakatni qamrab olgan uzoq muddatli tadqiqotlarida iqtisodiy va ijtimoiy sharoit o‘zgarishi bilan qadriyat ustuvorliklari ham siljishini ko‘rsatganlar: moddiy xavfsizlik ta’minlangan jamiyatlarda o‘zini namoyon etish qadriyatlari oldinga chiqadi. Bu jarayon pedagogika uchun ogohlantirish beradi: bugungi o‘quvchining qadriyat tizimi ota-onasinikidan farq qilishi tabiiy hol, uni og‘ish deb baholash xato bo‘ladi. Ayni paytda o‘zgarish cheksiz emas. Madaniyatlararo tadqiqotlar har bir jamiyatda nisbatan barqaror qoladigan o‘lchamlar borligini ko‘rsatadi; ular avlodlar almashuvida ham saqlanib qoladi. Demak, tarbiya jarayonida o‘zgaruvchan va barqaror qatlamlarni farqlash kerak: birinchisiga moslashish, ikkinchisini mustahkamlash lozim. Endi milliy va umuminsoniy qadriyatlar munosabatiga qaytamiz. Ular o‘rtasidagi bog‘lanishni eng aniq ifodalash usuli – kesishuvchi doiralar modeli (2-rasm).

2-rasm. Milliy va umuminsoniy qadriyatlarning munosabati

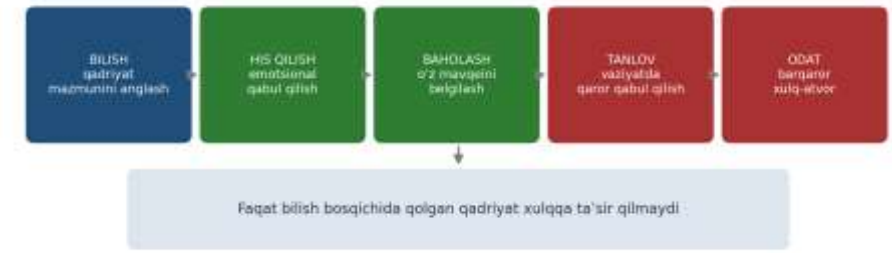
Modelning markazida umumiy o‘zak turadi. Halollik, adolat, mehr-oqibat, mehnatsevarlik – bu qadriyatlar hech bir xalqqa xos emas va ayni paytda barcha xalqlarga xos. Ularning milliy ko‘rinishi esa farq qiladi: mehmondo‘stlik tushunchasi barcha madaniyatlarda bor, lekin uning amaldagi ifodasi har xil. Demak, milliy qadriyat umuminsoniy qadriyatning raqibi emas, uning muayyan madaniyatdagi shaklidir. Bu oddiy fikr pedagogik jihatdan muhim natijaga olib keladi: o‘quvchiga milliy qadriyatni o‘rgatayotganda uni umuminsoniy mazmun bilan bog‘lash kerak, aks holda tarbiya tor doiraga qamalib qoladi. Teskari holat ham xavfli: umuminsoniy qadriyatlarni milliy zaminisiz o‘rgatish ularni mavhum shiorga aylantiradi. Qadriyatlar o‘rtasidagi ziddiyat alohida pedagogik muammo tug‘diradi. Hayotda ko‘pincha ikki qadriyat to‘qnash keladi: rostgo‘ylik va boshqaning ko‘nglini asrash, jamoaga sodiqlik va adolat, itoat va mustaqil fikr. Bunday vaziyatda to‘g‘ri javob tayyor holda mavjud emas; shaxs tanlov qilishga va tanlovini asoslashga majbur bo‘ladi. Agar tarbiya jarayonida bu ziddiyatlar yashirilsa, o‘quvchi real hayotga tayyorlanmaydi: u faqat oddiy, bir ma’noli vaziyatlarni hal qila oladi. Sharq pedagogik merosida bu muvozanat allaqachon topilgan edi. Abu Nasr Forobiy fozil shahar ahlining baxti har bir kishining ma’naviy kamoloti orqali ta’minlanishini ko‘rsatgan. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilig» asarida bilim va odob davlat barqarorligining asosi sifatida qaraladi. Kaykovusning «Qobusnoma»si esa butunlay amaliy: unda har bir nasihat aniq hayotiy vaziyat bilan bog‘lanadi. Abdulla Avloniy bu an’anani XX asr boshida yangi darajaga ko‘tardi. Uning mashhur ta’rifi bugun ham o‘z kuchini yo‘qotmagan: tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot, yo najot, yo halokat, yo saodat, yo falokat masalasidir. Avloniy tarbiyani jismoniy, aqliy va axloqiy turlarga ajratgan hamda ularning birini ikkinchisidan ajratib bo‘lmasligini ta’kidlagan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Xalqaro hujjatlarda ham shunga yaqin yondashuv ifodalangan. YUNESKO topshirig‘i bilan tayyorlangan ma’ruzada XXI asr ta’limining to‘rt ustuni belgilangan: bilish uchun o‘rganish, qila olish uchun o‘rganish, birga yashash uchun o‘rganish va bo‘lish uchun o‘rganish. Uchinchi ustun – birga yashashga o‘rganish – aynan qadriyat tarbiyasiga tegishli va mualliflar uni eng qiyin vazifa deb baholaganlar. O‘zbek pedagogikasida qadriyat tarbiyasi masalasi mustaqillik yillarida alohida yo‘nalishga aylandi. Tadqiqotlarda milliy qadriyatlarning tarbiyaviy imkoniyati, oila va mahalla hamkorligi hamda ma’naviy tarbiya mazmuni o‘rganilgan. Bu ishlarning umumiy xususiyati – ularda nazariy qoida milliy turmush tarzi bilan bog‘lab tahlil qilinishidir. Konseptual darajada esa uzluksiz ma’naviy tarbiya tizimi belgilangan bo‘lib, unda tarbiya maktabgacha yoshdan boshlab oliy ta’limgacha bosqichma-bosqich amalga oshirilishi nazarda tutiladi. Ushbu yondashuvning

kuchli tomoni uzluksizlikda: qadriyat bir o‘quv yili doirasida shakllanmaydi, u uzoq va izchil ta’sirni talab qiladi.

Nazariy qoidalardan amaliyotga o‘tamiz. Asosiy savol quyidagicha: qadriyat qanday qilib shaxsning ichki mezoniga aylanadi? Tahlil bu jarayonning besh bosqichdan iboratligini ko‘rsatadi (3-rasm).

3-rasm. Qadriyatning shaxsiy xulq-atvorga aylanish bosqichlari

Birinchi bosqich – bilish. O‘quvchi qadriyatning mazmunini, nima uchun u muhimligini anglaydi. An’anaviy tarbiya ko‘pincha shu bosqichda to‘xtaydi va aynan shu yerda asosiy xato sodir bo‘ladi.

Ikkinchi bosqich – his qilish. Qadriyat emotsional javob uyg‘otmasa, u xotirada quruq ma’lumot bo‘lib qoladi. Shuning uchun badiiy asar, film, hayotiy hikoya darsdagi ta’rifdan ko‘ra kuchliroq ishlaydi: ular tushuntirmaydi, his qildiradi.

Uchinchi bosqich – baholash. O‘quvchi qadriyatga nisbatan o‘z mavqeini belgilaydi: u bilan rozimi, qay darajada rozi? Bu bosqich munozarani talab qiladi. Agar o‘quvchiga faqat tayyor xulosa berilsa, u baholash imkoniyatidan mahrum bo‘ladi va qadriyat uniki emas, boshqalarniki bo‘lib qolaveradi.

To‘rtinchi bosqich – tanlov. Real vaziyatda, ikki yo‘ldan birini tanlash kerak bo‘lganda qadriyat sinovdan o‘tadi. Aynan shu bosqichda axloqiy dilemma usuli samarali bo‘ladi. L.Kolberg axloqiy rivojlanishning bosqichli nazariyasini ishlab chiqib, dilemmalarni muhokama qilish orqali o‘quvchining mulohaza darajasini oshirish mumkinligini ko‘rsatgan.

Bosqichlar o‘rtasidagi o‘tishlar avtomatik emas. Har bir o‘tish uchun o‘ziga xos pedagogik shart kerak: bilishdan his qilishga o‘tish uchun emotsional ta’sirga ega material, his qilishdan baholashga o‘tish uchun muhokama erkinligi, baholashdan tanlovga o‘tish uchun esa real yoki realga yaqin vaziyat zarur. Agar shart ta’minlanmasa, jarayon oldingi bosqichda to‘xtab qoladi va bu ko‘pincha sezilmaydi, chunki tashqi ko‘rinishda ish davom etayotganday tuyuladi.

Beshinchi bosqich – odat. Takrorlanadigan tanlov barqaror xulqqa aylanadi. Bu bosqich eng uzun va eng kam ko‘rinadigan bosqich bo‘lib, u maktab devorlaridan tashqarida kechadi. Ushbu bosqichlar ketma-ketligidan muhim metodik xulosa kelib chiqadi: qadriyat tarbiyasining samarasini bilim bo‘yicha test orqali o‘lchab bo‘lmaydi. Test faqat birinchi bosqichni tekshiradi. Qolgan to‘rt bosqich esa kuzatuv, vaziyatli topshiriq va uzoq muddatli kuzatish orqali baholanadi. Yosh xususiyatlari ham hisobga olinishi shart. Boshlang‘ich sinfda qadriyat aniq xatti-harakat orqali o‘zlashtiriladi: bola «halollik» tushunchasini ta’rif orqali emas, topib olgan narsasini egasiga qaytarish vaziyati orqali anglaydi. O‘smirlik yoshida esa qadriyat munozara predmetiga aylanadi va bu bosqichda tayyor xulosa berish deyarli har doim qarshilikka uchraydi. Katta maktab yoshida o‘quvchi qadriyatni o‘z hayot rejasi bilan bog‘lay boshlaydi; ayni shu davrda kasb tanlash va mas’uliyat mavzulari eng samarali kirish nuqtasi bo‘ladi.

Pedagogik shartlar haqida gapirganda, birinchi o‘rinda o‘qituvchining shaxsi turadi. Bu banal haqiqatdek tuyuladi, ammo uning mexanizmi aniq: qadriyat ko‘rsatma orqali emas, kuzatish orqali o‘zlashtiriladi. A.Bandura ijtimoiy ko‘rsatma nazariyasida xulq-atvorning namuna orqali o‘rganilishini tajribalar bilan asoslagan. Agar o‘qituvchi adolat haqida gapirib, o‘zi baho qo‘yishda adolatsizlik qilsa, o‘quvchi ikkinchisini o‘zlashtiradi.

Ikkinchi shart – muhitning izchilligi. Maktab, oila va ijtimoiy muhit bir-biriga zid signal bersa, shakllanayotgan qadriyat mustahkamlanmaydi. Bu hodisa pedagogikada yashirin o‘quv dasturi tushunchasi bilan izohlanadi: o‘quvchi e’lon qilingan qoidadan emas, amalda ishlaydigan qoidadan o‘rganadi.

To‘rtinchi shart – vaqt. Qadriyat bir mashg‘ulotda shakllanmaydi va bu oddiy haqiqat rejalashtirishda ko‘pincha unutiladi. Ta’lim muassasalarida tarbiyaviy ishlar odatda o‘quv yili boshida rejalashtiriladi va mavzular ketma-ket almashtiriladi: sentabrda bir qadriyat, oktabrda boshqasi. Bunday taqsimot qulay, lekin u jarayonning tabiatiga zid. Bitta qadriyat ustida uzoq, turli shakllarda va turli fanlar doirasida ishlash ancha samaraliroqdir.

Uchinchi shart – o‘quvchining faol ishtiroki. Qadriyat tayyor holda uzatilmaydi; u o‘quvchining o‘z mulohazasi orqali qabul qilinadi. Shu sababli munozara, loyiha, ko‘ngilli faoliyat kabi usullar ma’ruzadan ko‘ra samaraliroq. Bu qoidani empirik dalillar ham tasdiqlaydi. Maktab sharoitidagi ijtimoiy-emotsional ta’lim dasturlarining ikki yuz o‘n uchta dastur va ikki yuz yetmish mingdan ortiq o‘quvchini qamrab olgan meta-tahlili shuni ko‘rsatdiki, bunday dasturlarda qatnashgan o‘quvchilarning o‘zlashtirish natijalari nazorat guruhiga nisbatan o‘n bir foiz bandga yuqori bo‘lgan. Muhimi shundaki, samara faqat dastur o‘quv jarayoniga izchil singdirilgan va o‘qituvchi tomonidan olib borilgan hollarda qayd etilgan. Xarakter tarbiyasiga bag‘ishlangan tadqiqotlar sharhida ham shunga o‘xshash xulosa chiqarilgan: eng samarali dasturlar alohida kurs sifatida emas, maktab hayotining butun tuzilishiga singdirilgan dasturlardir. Bu natija o‘zbek ta’lim amaliyoti uchun bevosita ahamiyatga ega, chunki bizda ham qadriyat tarbiyasi ko‘pincha alohida soat doirasiga siqib qo‘yiladi. Badiiy adabiyotning imkoniyati ham to‘liq ishlatilmayapti. Qadriyat tarbiyasi uchun badiiy asar ideal vosita, chunki u ta’rif bermaydi, balki vaziyatni ko‘rsatadi va o‘quvchini qahramon o‘rniga qo‘yadi. Adabiyot darsida asar tahlil qilinayotganda bir qadam qo‘shish kifoya: qahramon nima qilgani emas, nima uchun shunday qilgani va boshqacha yo‘l tutsa nima o‘zgarishi muhokama qilinsa, dars ayni paytda qadriyat mashg‘ulotiga aylanadi. Yashirin o‘quv dasturi tushunchasiga qaytsak, uning kuchi e’lon qilingan dasturdan kam emas. O‘quvchi maktabda qanday munosabatlar amalda ishlashini kuzatadi: baho qanday qo‘yiladi, kim e’tiborga olinadi, qoidalar hamma uchun bir xilmi. Ana shu kuzatuvlardan u jamiyat haqida xulosa chiqaradi. Shuning uchun maktabdagi adolat tizimi har qanday tarbiyaviy soatdan kuchliroq ta’sir qiladi. Oilaning o‘rni haqida alohida to‘xtash joiz. Maktab qadriyat tarbiyasida yagona subyekt emas va u o‘zini shunday deb hisoblasa, muqarrar ravishda muvaffaqiyatsizlikka uchraydi. Bola uyda ko‘rgan munosabat maktabda eshitgan so‘zdan kuchliroq ta’sir qiladi, chunki u kundalik va takroriy. Shu sababli ota-onalar bilan ishlash tarbiyaviy tizimning qo‘shimcha emas, таркибий qismi bo‘lishi lozim. Raqamli muhit esa butunlay yangi vaziyat yaratdi. Ilgari o‘quvchiga ta’sir qiluvchi manbalar sanoqli edi – oila, maktab, mahalla, kitob. Bugun ularga ijtimoiy tarmoqlar, video platformalar va o‘yinlar qo‘shildi; bu manbalar nazorat qilinmaydi va ularning ta’siri ko‘pincha emotsional jihatdan kuchliroq bo‘ladi. Bunday sharoitda taqiq samarasiz: o‘quvchini axborotdan ajratib bo‘lmaydi. Yagona ishlaydigan yo‘l – unda axborotni baholash mezonini shakllantirish, ya’ni qadriyatni tanlov mezoniga aylantirish.

Milliy zaminga qaytadigan bo‘lsak, O‘zbekistonda qadriyat tarbiyasining huquqiy va konseptual asoslari shakllangan. «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonunda ta’lim va tarbiya birligi tamoyili mustahkamlangan, umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida esa «Tarbiya» fani alohida o‘quv predmeti sifatida joriy etilgan. Xorijiy tajriba ham diqqatga sazovor. Yaponiyada axloq tarbiyasi uzoq yillardan beri alohida yo‘nalish sifatida mavjud bo‘lib, 2018-yildan boshlab u rasmiy o‘quv predmeti maqomini oldi; darslarning asosiy shakli – hayotiy vaziyat

matnini o‘qib, uni muhokama qilish. Singapurda esa xarakter va fuqarolik tarbiyasi dasturi barcha fanlar bilan bog‘lab olib boriladi. Ikkala tajribaning umumiy jihati bor: tarbiya alohida тадбир emas, tizimli va muntazam jarayon sifatida tashkil etilgan.

Xarakter tarbiyasi dasturlari samaradorligini o‘lchagan meta-tahlillarda ularning o‘quv natijalari va xulq-atvor ko‘rsatkichlariga ijobiy ta’siri qayd etilgan. Ayni paytda tadqiqotchilar ta’sirning dastur sifatiga kuchli bog‘liqligini ta’kidlaydilar: yomon loyihalangan dastur hech qanday natija bermaydi. Biroq hujjat darajasidagi yechim amaliyotdagi muammoni avtomatik hal qilmaydi. Asosiy xavf – formalizm. Agar qadriyat tarbiyasi hisobot uchun o‘tkaziladigan tadbirga aylansa, u o‘z mazmunini yo‘qotadi va teskari natija beradi: o‘quvchi qadriyat haqidagi so‘zlarga ishonmay qo‘yadi. Yana bir xavf – qadriyat tarbiyasini tashqi belgilarga qisqartirishdir. Milliy kiyim kiyish, an’anaviy taom tayyorlash yoki marosimni sahnalashtirish madaniy merosni namoyish etadi, ammo ularning o‘zi qadriyatni shakllantirmaydi. Belgi mazmunsiz takrorlanganda u ramz bo‘lishdan to‘xtab, bezakka aylanadi. Shu sababli har qanday an’anaviy shakl qo‘llanganda uning ortidagi ma’no ochib berilishi kerak.

Ikkinchi xavf – ortiqcha nasihatgo‘ylik. O‘smirlik yoshida to‘g‘ridan-to‘g‘ri axloqiy ko‘rsatma qarshilik uyg‘otadi. Shu sababli bu yoshda bevosita nasihatdan ko‘ra bilvosita usullar – adabiy qahramon xatti-harakatini tahlil qilish, tarixiy shaxs qarorini muhokama qilish, hayotiy vaziyatni o‘ynab ko‘rish – samaraliroq ishlaydi.

Uchinchi xavf – qadriyatlarni ro‘yxatga aylantirish. Qadriyatlar ro‘yxati qanchalik uzun bo‘lsa, ularning har biriga ajratiladigan e’tibor shunchalik kam bo‘ladi. Amaliy jihatdan bir o‘quv yili davomida ikki-uch qadriyatga chuqur e’tibor qaratish o‘n beshtasini yuzaki qamrab olishdan foydaliroqdir.

Amaliy misol masalani aniqroq ko‘rsatadi. Faraz qilaylik, sinfda «do‘stlik» mavzusi o‘tilmoqda. An’anaviy yo‘l: o‘qituvchi do‘stlikning ta’rifini beradi, maqollar keltiradi, o‘quvchilar daftarga yozadi. Muqobil yo‘l: o‘qituvchi vaziyat taqdim etadi – do‘sting nazorat ishida ko‘chirishni so‘rayapti, rad etsang, u xafa bo‘ladi, rozi bo‘lsang, qoidani buzasan. O‘quvchilar o‘z yechimini asoslaydi, qarama-qarshi fikrlar tinglanadi. Birinchi yo‘lda bilim beriladi, ikkinchisida tanlov mashq qilinadi. Ushbu misolda o‘qituvchi uchun eng qiyin lahza – o‘z xulosasini aytish istagini tiya bilishdir. Agar u muhokama oxirida «demak, to‘g‘ri javob mana bu» deb qo‘ysa, butun mashq ma’nosini yo‘qotadi: o‘quvchi yana tayyor javob oluvchi mavqeiga qaytadi. O‘qituvchilarni tayyorlash masalasi shu bilan bevosita bog‘liq. Qadriyat tarbiyasi uslublari pedagogik ta’limda ko‘pincha nazariy ko‘rinishda beriladi, amaliy mashq esa yetishmaydi. Holbuki munozarani boshqarish, dilemma tuzish va refleksiv suhbat o‘tkazish – bular alohida o‘rganiladigan ko‘nikmalardir.

Mahalla va jamoatchilikning ishtiroki ham alohida resurs hisoblanadi. O‘zbek jamiyatida mahalla an’anaviy ravishda tarbiyaviy vazifani bajarib kelgan va bu tajriba bugun ham ishlaydi: o‘quvchining xatti-harakati faqat oila va maktabda emas, keng ijtimoiy muhitda ham baholanadi. Pedagogik nuqtayi nazardan bu qo‘shimcha nazorat emas, qo‘shimcha namuna manbai sifatida qimmatlidir. Nihoyat, baholash masalasi. Qadriyat tarbiyasining natijasini o‘lchash qiyin, ammo imkonsiz emas. Buning uchun bilim testi emas, kuzatiladigan ko‘rsatkichlar kerak: sinfdagi nizolar soni, o‘zaro yordam holatlari, ko‘ngilli tadbirlarda ishtirok, kitob va topshiriqlarga munosabat. Bu ko‘rsatkichlar bilvosita, lekin ular hech bo‘lmaganda real xulqni qayd etadi.

XULOSA

Qadriyat tarbiyasi haqidagi munozaralarda ko‘pincha asosiy nuqta e’tibordan chetda qoladi: qadriyat o‘rgatiladigan bilim emas, shakllanadigan ichki mezondir. Shu bois uni darsda tushuntirish bilan ish bitmaydi; tushuntirish butun jarayonning birinchi bosqichi, xolos. Qolgan to‘rt bosqich – his qilish, baholash, tanlov va odat – darsdan tashqarida, ko‘pincha o‘qituvchi nazoratidan tashqarida kechadi. Milliy va umuminsoniy qadriyatlarni esa bir-biriga qarama-qarshi qo‘yishning hojati yo‘q. Ularning umumiy o‘zagi bitta: halollik,

adolat, mehr-oqibat barcha madaniyatlarga xos. Farq shaklda, ifoda tarzida. Shuning uchun milliy qadriyatni o‘rgatish uni umuminsoniy mazmundan ajratishni emas, aksincha, shu mazmun bilan bog‘lashni talab qiladi. Aks holda tarbiya yopiq doiraga aylanadi va o‘quvchini keng dunyoda yashashga tayyorlamaydi. Amaliy nuqtayi nazardan uch narsa hal qiluvchi ahamiyatga ega. Birinchisi – o‘qituvchining o‘z xulqi, chunki qadriyat so‘zdan emas, namunadan o‘zlashadi. Ikkinchisi – muhitning izchilligi: maktabda aytilgan narsa maktabning o‘zida bajarilishi kerak, aks holda o‘quvchi aytilganni emas, bajarilganni o‘rganadi. Uchinchisi – o‘quvchining faol ishtiroki: munozarasiz, tanlovsiz, mustaqil mulohazasiz qadriyat shaxsiy mezonga aylanmaydi. Baholash tizimi ham shunga mos bo‘lishi lozim. Hozirgi amaliyotda tarbiyaviy ishning natijasi ko‘pincha o‘tkazilgan tadbirlar soni bilan o‘lchanadi, bu esa hech narsani ko‘rsatmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Авлоний Абдулла. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 160 б.

2. «Таълим тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни, ЎРҚ-637-сон, 2020 йил 23 сентябр. – Тошкент: Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 2020. – 36 б.

3. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри / таржима. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – 224 б.

4. Bandura A. Social Learning Theory. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1977. – 247 p.

5. Berkowitz M. W., Bier M. C. What Works in Character Education: A Research-Driven Guide for Educators. – Washington, D.C.: Character Education Partnership, 2005. – 46 p.

6. Durlak J. A. [et al.] The Impact of Enhancing Students’ Social and Emotional Learning: A Meta-Analysis of School-Based Universal Interventions // Child Development. – 2011. – Vol. 82, No. 1. – P. 405–432.

7. Hofstede G. Culture’s Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations. 2nd ed. – Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 2001. – 596 p.

8. Inglehart R., Welzel C. Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence. – New York: Cambridge University Press, 2005. – 333 p.

9. Jeynes W. H. A Meta-Analysis on the Relationship Between Character Education and Student Achievement and Behavioral Outcomes // Education and Urban Society. – 2019. – Vol. 51, No. 1. – P. 33–71.

10. Kohlberg L. The Philosophy of Moral Development: Moral Stages and the Idea of Justice. – San Francisco: Harper & Row, 1981. – 441 p.

11. Learning: The Treasure Within. Report to UNESCO of the International Commission on Education for the Twenty-first Century. – Paris: UNESCO Publishing, 1996. – 266 p.

12. Rokeach M. The Nature of Human Values. – New York: The Free Press, 1973. – 438 p.

13. Schwartz S. H. Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries // Advances in Experimental Social Psychology. – 1992. – Vol. 25. – P. 1–65.